

Filozofija istorije krize

Abstract: *Prevailing approach which dominates science of economics today, and becomes axiomatic assumptions say: market is a imperfect mechanism, and as such it makes big mistakes. These mistakes of market are the main cause of the crisis. In order to prevent market from making mistakes, strong state regulation is needed. If the state regulates the market, i.e. if the state restrain unbridled market wild forces, the crises will not occur. This approach might be close to me once I was a student of economics with no experience. But, even then I didn't quite understand the explanation of Big economic crises, which was the result of hyperproduction – nobody could buy produced goods! Along with acquiring new knowledge and new experiences, this explanation of crisis remained unclear to me. I started to believe that wrong actors are accused to be responsible for the crisis. Today I firmly believe that the state provokes the crisis when disable the market to function naturally. As I intend to accept the challenge to prove this notion, this paper will precede one more comprehensive project aimed to do so. In the paper I'll keep the focus of my attention to two myths: myth of current economic crisis and myth of Big economic crisis.*

KEY WORDS: CRISIS, INTEREST (RATE), MARKET, TECHNOLOGY, THE STATE, CENTRAL BANK

Rezime: *Stanovište koje dominira, koje poprima status aksioma je: tržište je imperfektan mehanizam, koji u svom funkcionisanju pravi velike greške i upravo te greške tržišta su uzrok krize! Da tržište ne bi pravilo tolike greške, treba ga regulisati od strane države. Ako država reguliše tržište, odnosno obuzda stihnost tržišnih divljih snaga, tada neće biti krize. Možda mi je sve ovo bilo bliže kao studentu ekonomije bez iskustva, mada mi je i tada bilo nejasno objašnjenje Velike ekonomske krize, koja je bila rezultat hiperprodukcije - nije ko imao da kupi proizvedenu robu! Kako sam sticao praktična i nova teorijska znanja, ovaj stav o uzoricma krize mi je postajao sve nejasniji i nejasniji i sve više sam usvajao filozofiju da je za krizu optužen pogrešan akter. Zapravo danas sam na stanovištu da je upravo država ta koja je onemogućavajući da tržište funkcioniše na svoj prirodan način uzrok krize. Upravo izazov dokazivanja ove teze me je motivisao da krenem u jedan obuhvatniji poduhvat, čemu je ovaj tekst samo prethodnica. Ovdje bih se prije svega zadržao na dva mita: mit sadašnje ekonomske krize i mit Velike ekonomske krize.*

KLJUČNE RIJEČI: KRIZA, KAMATA, TRŽIŠTE, TEHNOLOGIJA, DRŽAVA, CENTRALNA BANKA

1. Ideja rada

Učestvovao sam na više konferencija i skupova o krizi u posljednjih nekoliko mjeseci, kako u Evropi, tako i u SAD i Južnoj Americi. Uz to, objavljuje se veliki broj tekstova o krizi. Svakako, tu je i lično iskustvo sa sadašnjom krizom, prije svega kao intelektualnog preduzetnika (osnivača privatnog univerziteta). Svakako se ne mogu zaboraviti ni naše „krize“ s kraja prošlog vijeka. Uz to pripadam generaciji koja je učila marksističku teoriju krize, kao i neomarksističku, npr. Paul-a Sweezy-ja.

I pored svega toga ja ne mogu sebi da objasnim suštinu krize na način i argumentima koji danas dominiraju u javnosti, naučnoj, stručnoj i političkoj.

Stanovište koje dominira, koje poprima status aksioma je: tržište je imperfektan mehanizam, koji u svom funkcionisanju pravi velike greške i upravo te greške tržišta su uzrok krize! Da tržište ne bi pravilo tolike greške, treba ga regulisati od strane države. Ako država reguliše tržište, odnosno obuzda stihnost tržišnih divljih snaga, tada neće biti krize. Možda mi je sve ovo bilo bliže kao studentu ekonomije bez iskustva, mada mi je i tada bilo nejasno objašnjenje Velike ekonomske krize, koja je bila rezultat hiperprodukcije - nije ko imao da kupi proizvedenu robu! Kako sam sticao praktična i nova teorijska znanja, ovaj stav o uzoricma krize mi je postajao sve nejasniji i

* Fakultet za međunarodnu ekonomiju, finansije i biznis, UDG, Podgorica; Institut za strateške studije i projekcije, Podgorica; Institut društvenih nauka, Beograd

nejasniji i sve više sam usvajao filozofiju da je za krizu optužen pogrešan akter. Zapravo danas sam na stanovištu da je upravo **država ta koja je onemogućavajući da tržište funkcionise na svoj prirodan način uzrok krize**. Upravo izazov dokazivanja ove teze me je motivisao da krenem u jedan obuhvatniji poduhvat, čemu je ovaj tekst samo prethodnica. Ovdje bih se prije svega zadržao na dva mita: mit sadašnje ekonomske krize i mit Velike ekonomske krize.

2. Globalna finansijska kriza (2007 - ?)

2.1) Kuda ide ovaj svijet?

Danas je Amerika, kolijevka velikih kriza, puna nade da će novi Predsjednik riješiti probleme. „Došao je kraj liberalne doktrine - vraćamo se Kejnsmu i državi!“ je ono što danas preovladava u SAD, ali i u Zapadnoj Evropi. Neki idu i dalje i tvrde da je došao kraj kapitalizmu i da ulazimo u novi sistem koji još nema svoje ime! Ne bih raspravljao o pitanju kuda danas ide svijet nezavisno od današnje krize, već bih samo naveo odgovor Aleksisa de Tokvila iz sredine 19.vijek, koji je na ovo pitanje odgovorio: „Govoreći iskreno ja ne znam i mislim da to prevazilazi umove svih nas. Jedno je poznato – da se stari svijet završava! Ko će izmisliti novi? Čak ni najveći umovi današnjeg vremena nisu u stanju da to kažu, isto kao što umovi antičkih ljudi nisu mogli predvidjeti propast ropstva, dolazak hrišćanskog svijeta, najezdu varvara – sve one velike događaje što su izmijenili lice zemlje.“¹

Zato i ne bih imao hrabrosti da predviđam budućnost svijeta, bez obzira što je ona jasna većini, i koja je vezana za Obamu, IMF, i sl.

„Zar nismo jednom za svagda utvrdili da modernom društvu trebaju menadžeri 'koji znaju sve', a ne filozofi koji 'ne znaju ništa'?“ (S. Reljić, NIN, 3041)

Možda je upravo u ovom objašnjenju otkud u naslovu ovog rada riječ „filozofija“!

2.2. Nužnost promjena

Od kada je u 2008.godini palo tržište kapitala, kompanije ušle u teškoće, kada su se nesigurnost i ekonomske teškoće počele širiti prvo Amerikom, a kasnije i svijetom, ponavlja se refren: „Tržišna ekonomija je propala! Potrebna je promjena!“.

Shodno Obami, kasnoj Bušovoj administraciji, Republikancima i Demokratama u Kongresu, mnogim stranim elitama i medijima, rješenje je u jačanju regulacije, većoj potrošnji, većem kreiranju novca, većim dugovima,...

Više regulacije, više subvencija, više države – ovo je filozofija koju podržava većina u G-20 – najvećem skupu svjetskih kapitalista.²

Diskusije se uglavnom vode o poželjnim rješenjima! Čije **interese** čuva to predloženo rješenje? Možda se zato i ne postavlja pitanje: „Otkud kriza?“! Uobičajen odgovor je zbog nevraćenih kredita uzetih za kupovinu kuća! Zašto se ne vraćaju krediti? Zato što su banke davale kredite zajmotražiocima koji nisu bili kreditno sposobni. A zašto su banke davale te kredite tako lako i bez osiguranja? To je možda ključna raskrsnica u shvatanju današnje krize i njene filozofije!

¹ De Tokvil, A. (2002) „O demokratiji u Americi“, Sremski Karlovci, str.45.

² Kennedy, P. (2009): „Karl Marx and the G-20“, International Herald Tribune, April 2nd

„Pohlepa je ključni uzrok ovakve situacije“ – pohlepa banaka i pohlepa zajmotražilaca kredita!³

Ne ulazeći u ove rasprave, pridružujem se onoj maloj grupi ekonomista koji kažu da je optuživanje pohlepe za krizu isto što i optuživanje sile gravitacije za avionske nesreće.

U nastavku ću iznositi mišljenje kako je došlo do povećanja „*household bubble*“-a, koristeći neke radove sa konferencije Mont Pelerin Society-a (New York, marta 2009) i Asocijacije privatnih univerziteta (Guatemala City, aprila 2009), kao i najnoviju literaturu iz ove oblasti.

2.3. Ko je kreirao „Household Bubble“ – država ili tržište?

Skoro svako od nas se sjeća savjeta da je ulaganje u kuće najsigurnije jer vrijednost kuće ne može pasti. Sa ove osnove mnoge države (birokratije) su politički podsticale politiku kreiranja „društva svojine“ (da većina građana posjeduje neku svojinu) i omogućavale su jeftine kredite. To je dovelo prije svega u SAD, do drastične apresijacije cijena stanova. Krajem 2006.godine počinje na tržištu pad cijena kuća. Time počinje i problem vraćanja kredita: dok su cijene kuća rasle, vlasnik je mogao prodati kupljenu kuću i za taj iznos vratiti kredit uzet od banaka; kad su cijene počele da padaju – to više nije bilo moguće. Počinju teškoće u bankama. Istovremeno, banke počinju da kreiraju nove instrumente: „fino upakovane sumnjive kredite“ prodale su na sekundarnom tržištu kredita, a preko Fanne Mae (u nastavku rada ću objasniti nastanak i ulogu ove institucije). Ovo je doprijnijelo diverzifikaciji rizika, jer kupovinom „mortgage-backed securities“ učestvovalo se u prihodu od biznisa sa kućama na cijeloj teritoriji SAD-a. Logika je bila da ako padne cijena u jednoj državi SAD, da će se to kompenzirati visokim prihodima iz drugih država. Ali, kada su cijene počele da padaju u čitavoj Americi, vlasnici ovih „mortgage-backed securities“ su se našli u nevoljama. Među kupcima su bile i strane banke, institucionalni investitori, pogotovu iz Kine i Zapadne Evrope.

Istovremeno, rejting agencije su mortgage-backed securities većinom vrednovale sa AAA – skoro su ih tretirale kao bezrizične hartije od vrijednosti, što je uz rast cijena ohrabrialo sve veći broj investitora da ulažu u njih.

Da li za ovu spiralu povećanja cijena treba optužiti pohlepu bankara ili ići putem traženja odgovora na pitanje: **otkud bankama toliki novac za davanje jeftinih kredita?** Koji je to institucionalni mehanizam koji je to omogućio? Da li je taj novac proizvelo tržište? Da li je to možda rezultat državne intervencije i odluka državne birokratije?

U tom pravcu – navode se ključne greške države:

- a) U centru kolapsa tržišta bili su Savezna nacionalna kreditna asocijacija (Federal National Mortgage Association – Fannie Mae) i Federal Home Loans Mortgage Corporation (Freddie Mac). Ove Levijatan korporacije je kreirao Kongres i zvanično su poznate kao GSC (Government Sponsored Corporations), Ove organizacije su kupovale kredite od banaka i tako kreirale „secondary market“. Od momenta kupovine kredita, taj kredit više nije bio u knjigama banaka. Ove dvije organizacije su postale odgovorne za njih (kredite koje su pojedine banke davale građanima). Ipak, većinu tih kredita prodale su investitorima na tržištu većinom van SAD. Pošto su banke od Fannie Mae-a i Freddie Mac-a dobile novac za prodane kredite, one su taj novac koristile za davanje novih kredita. To je otvorilo spiralu novih i novih kredita, ali na

³ Sen, A. (2008): „*Capitalism Beyond the Crisis*“, The New York Review, February 25th

vještački način. Zapravo ove dvije korporacije su imale specijalno sponzorstvo od strane države. Hartije od vrijednosti ovih korporacija poznate su kao „državne hartije“ (mada su ove dvije organizacije privatizovane 1970.godine, ostale su u tijesnoj vezi sa vladom i politikom). Preko ovih organizacija vođena je politika „svojinske demokratije“: dobijanje lakih kredita za kupovinu kuća što je podsticala administracija iz Bijele kuće. O opasnosti miješanja politike u tržište nekretnina kroz ove dvije korporacije, već od 1999. godine piše i New York Times. O tome se govori i u Kongresu. Npr. kongresmen Ron Paul iz Teksasa u septembru 2003.godine je govorio o destruktivnoj ulozi Fannie Mae-a i Freddie Mac-a na US ekonomiju.

„Specijalne privilegije date Fannie i Freddie već razbijaju tržište nekretnina omogućavajući tom tržištu da postane atraktivno za kapital koji u uslovima strožijih tržišnih kriterijuma ne bi uložili na ovo tržište. Kao posljedica toga kapital iz produktivnih grana je uložen na tržište nekretnina. Na taj način država kreira kratkoročni bum na tržištu nekretnina.“⁴

Uprkos tome, Kongres je nastavio da štiti i pomaže ove korporacije!

- b) Mnoge države institucije su podsticale banke na davanje rizičnijih kredita sa ciljem postizanja „rasne jednakosti“. Jedna studija Federal Reserve Bank iz Bostona je „optužila“ američke banke da imaju diskriminacionu politiku prema ljudima koji nisu bijele boje. To je bilo 1992.godine. Na bazi toga je nastao tzv. Community Reinvestment Act (CRA), koji je zabranio diskriminaciju. To je automatski značilo podsticanje lakših uslova za kreditiranje i davanje rizičnijih kredita.
- c) Država je posredno i neposredno stimulisala špekulacije. Odobravanje kredita van strogih bankarskih standarda kao i niske kamatne stope Federalnih rezervi su uticale na povećanje cijena nekretnina (kuća), koje su zatim privlačile ljude da kroz špekulativne radnje (kupi danas – prodaj sutra po većoj cijeni). U takvim uslovima rejting-agencije su takođe „podlegle euforiji“ i time doprinijele nesagledavanju realnog stanja u ekonomiji.
- d) Poreski sistem je od 1997.godine podsticao kupovinu kuća. U toj oblasti je npr.ukinut porez na kapitalnu dobit.
- e) Niske kamatne stope FED-a su dovele do biznis ciklusa i krize. Zapravo, kada su Federalne rezerve snizile kamatnu stopu kroz povećanje ponude novca podstakle su bum u proizvodnji – long-term projekte u oblasti proizvodnje sirovina, građevinarstva i kapitalnih projekata uopšte. Upravo bum građevinarstva u prošloj dekadi, izazvan niskom kamatnom stopom je dobar primjer. Niske kamatne stope su poremetile realne preferencije potrošača, kao i realno stanje u štednji. Štednja je vještački usmjerena ka projektima koji u osnovi nisu bili održivi. U jednom momentu ta neodrživost postaje vidljiva. Cijene počinju da padaju, a vlasnici novih kuća bez realne štednje, a sa kreditima upadaju u nevolje! Sve se ovo dešavalo posebno u periodu 2000-2007, kada je štampana ogromna količina dolara, i bilježi se najveći godišnji rast novčane mase u istoriji SAD.
- f) Mnogi optužuju nedostatak regulacije bankarskog sektora kao ključni uzrok krize. Finansijska deregulacija je krivac za krizu – isticalo se i u kampanji Predsjednika Obame. Međutim, mnogi istraživači tvrde da su se ljudi ponašali upravo onako kako je i željela federalna administracija i centralna banka. Predsjednik Buš je 2004.godine izjavio: „Mi moramo pomoći Amerikancima da kupe kuće. Zato i ovih 150.000 kuća treba osloboditi bilo kakvog učešća prilikom uzimanja

⁴ Prema Woods, T.E. (2009) „Meltdown“, Regency Publishing, Washington, DC, str.71

kredita!“⁵ Na upozorenja nekih ekonomista da ovo vodi balonu na tržištu nekretnina, posebno kuća odgovorila je 2004.godine grupa eksperata FED-a svojim istraživanjem, shodno kojem takva politika ne vodi stvaranju balona. To je tvrdio i Grinspen. Prema tome, regulator je svojim mjerama podsticao njemu željeno ponašanje na tržištu nekretnina.

- g) Većina odgovornih ljudi i institucija u SAD su vjerovala da je američka ekonomija suviše velika i snažna da bi došlo do pada i krize. Alan Grinspen posebno. On je među investitorima, naročito zbog politike FED-a nakon 11.septembra dobio nadimak „Mr.Bailout“. Upravo ta samouvjerenost je postizala ekspanzivnu monetarnu politiku.

Nekoliko prethodno navedenih uzroka krize imali su za cilj da se svi oni koji unaprijed optužuju tržište i rješenje vide u aktivnoj državnoj politici ipak bolje zamisle, da razmisle i da se zapitaju: da li su možda **greške tržišta upravo izazvane njegovom distorzijom greškama države?**

3. Da li je država problem ili rješenje?

3.1 Tok krize

Bubble se sa tržišta nekretnina prenio i na Wall Street uprkos izjavama zvaničnika koji to nisu najavljivali. Tako je Henry Polson, sekretar Trezora (mart 2007.godine) rekao da mu se „čini da su američka i globalna ekonomija najjače u njegovoj biznis karijeri“. Godinu dana kasnije (marta 2008.godine) rekao je da su „naše finansijske institucije vrlo jake i stabilne. Naše banke su jake! One su jake i stabilne u dugom periodu.“⁶

Ben Bernarke, šef Federalnih rezervi u maju 2007.godine, kada je kolaps tržišta nekretnina počeo, rekao je: „Ne očekujemo da se problemi sa tržišta nekretnina prenesu na cjelokupnu ekonomiju ili na cjelokupni finansijski sistem.“

Ekonomska stvarnost SAD je, međutim, išla u drugom pravcu. Sredinom marta 2008.godine investiciona banka sa Wall Streeta „Bear Stearns“ je bankrotirala. Zbog kolaterala kolaps ove banke je imao uticaj na JP Morgan, takođe investicionu banku kojoj FED – centralna banka SAD „pozajmljuje“ novac. Federalne rezerve, bez ijednog glasa protiv, kupuju Bear Sterns i pridružuju je JP Morganu.

U avgustu 2008.godine Polson i Bernarke su počeli da ubjeđuju naciju da je pomoć Fannie Mae i Freddie Mac-a neophodna da bi se sačuvalo zdravlje američke ekonomije! „Ne paničite! Ne zaustavljajte investicije! Ne zaustavljajte kredite za kuće...“ Pozajmljivali su bankama novac iz Trezora i FED-a. Ali ova upozorenja su samo proizvela i produbila paniku!

Borba sa panikom pojačava logiku bailout-paketa pomoći države. Početkom septembra 2008.godine Sekretar Polson je objavio da će Vlada SAD preuzeti Fannie Mae i Freddie Mac koje su činile 75% sekundarnog tržišta nekretnina u SAD.

Iako se radi o klasičnom aktu nacionalizacije, to se zvalo „conservatorship“.

Stvari su krenule u nezaustavljivom pravcu. Krajem septembra Nacionalna banka Amerike je kupila Meryll Linch. Ubrzo bankrotira banka Lenon Brothers (639 milijardi imovine i 26000 zaposlenih),

⁵Woods, Thomas (2009): „Meltdown“, Regnery Publishing, Washington DC, 2009

⁶ Isto, str.27

a FED daje pomoć AIG oko 85 milijardi dolara. Izdvajaju se milijarde za spašavanje banaka odnosno Wall Street-a.

Još uvijek vlada uvjerenje da tako veliki ne mogu propasti, pa tako ne mogu propasti ni: Fannie Mae and Freddie Mac i nastavljaju da pomažu i štite parazitski sektor u ekonomiji.

Krajem septembra 2008.godine Bušova administracija shvata da treba mnogo veća pomoć nego što je bila do tada. Pripremila je sveobuhvatni paket pomoći obrazložen na 442 stranice pod nazivom: Emergency Economic Stabilization Act of 2008, autorizovan od Trezora. Ovaj paket stimulanja tražnje je težak 700 milijardi dolara. Praksa već pokazuje da je ovo nedovoljno da se prevaziđe kriza (pominje se cifra od 3.200 milijardi dolara). „Bonanca“ pomoći države, odnosno socijalizacija gubitaka pokrivanjem iz budžeta (poreza građana) je počela. Vjera u pakete pomoći i moć države da riješi problem (koji je sama stvorila) je bila velika. I još uvijek je velika

Međutim, SAD ulazi u recesiju. Tako prosječna cijena kuća u SAD, koja je u periodu 1998-2006 porasla za oko 150%, u 2007. i 2008.godini pada za 23%. Dow Jones Industrial Average je bio 09.oktobra 2007.godine 14.164,73, na najvećem nivou koji je ikad postojao. Već 20.novembra 2008.godine (13 mjeseci kasnije) bio je 7552,29 – odnosno pao je za 46,7%. Raste nezaposlenost – u novembru 2008.godine stopa nezaposlenosti je bila 6,7%... Ako bi se na iste podatke primijenila metodologija iz 1970.godine, to bi bila stopa nezaposlenosti od 16,7%...⁷

Nezaposlenost izaziva mnoge personalne nevolje. Mnogi ljudi su u nevolji. Upravo to je ambijent koji opravdava intervencije države i potrebu države da stvori „socijalni jastuk“ i „socijalnu mrežu“! Da li se smijete protiviti ovim ciljevima?

Da li je to bio neispravan put borbe sa krizom? Da li je tržište neopravdano okrivljeno za sve nevolje i krizu? Da li je ponašanje tržišta bilo shodno zakonima tržišta ili shodno odlukama državne administracije? Ovo nije samo akademsko pitanje, niti u SAD, ni kod nas u Crnoj Gori i Srbiji. To je životno pitanje mnogih ljudi u svijetu danas. Pristalice državne intervencije su obećavale poslije prvih paketa pomoći, da će se „greške tržišta zaustaviti“, „da će na taj način država riješiti probleme“. Da bi država zaista mogla da pomogne u rješavanju krize, ona mora da utvrdi realne uzroke biznis ciklusa!

Šta je uslovalo biznis ciklus? Šta je uslovalo krizu?

Čini se da ono što je sada uzrok u javnosti (divlji kapitalizam, pohlepa, deregulacija), to nije, već da je uzrok prevashodno država i njeno ponašanje, odnosno interes birokratije u nacionalnim državama širom svijeta da nastave svoj biznis koji se zove preraspodjela – uzeti od onih koji stvaraju i dati onima koji to nerade, i za to uzeti za sebe visoku proviziju (veličina budžeta).

3.2. Klaster državnih grešaka i slobodno tržište

Neosporno je da biznis pravi greške. Npr.može se loše procijeniti tražnja; moguće je napraviti grešku u koncepciji; ili se osloniti na lošu tehnologiju; mogu se napraviti greške sa kvalitetom i sl. Sve te greške vode do nevolje u poslovanju, a mogu dovesti i do zatvaranja biznisa. Propadanje biznisa je normalno u realnom svijetu tržišne ekonomije.

⁷ Prema Woods, T.E. (2009) „Meltdown“, str.45

Ipak, ukoliko većina biznisa pravi istu ili sličnu grešku u istom periodu vremena, tada se mora postaviti pitanje: **Zašto svi griješe? Zašto svi prave istu ili sličnu grešku?**

Zaista, gubici u jednom preduzeću su jedna stvar. Ali zašto skoro svi biznisu prave gubitke?

Britanski ekonomista Lajoner Robins je dokazivao da „klaster grešaka“ (odnosno snop grešaka) zahtijeva objašnjenje. „Zašto biznisi u različitim industrijama i proizvođači proizvodnih dobara prave greške u procjenama tržišta u isto vrijeme?“, pita se i Robins⁸. U literaturi ovaj obrazac ponašanja i odvijanja biznisa koji je pod uticajem opšte biznis recesije, zove se biznis ciklus, ili trgovački ciklus, ili the boom-bust ciklus.

Da li je uzrok biznis ciklusa, kao što je Karl Marks dokazivao, u svojstvima odnosno u prirodi tržišne ekonomije? Upravo na toj Marksovoj tvrdnji – tržište je prirodno izazvalo krizu danas se prave platforme za rješavanje krize. Obama je upravo cijelu svoju Predsjedničku kampanju zasnovao na toj platformi, kritikujući deregulaciju i tržište samo po sebi za širenje krize, obećavajući uobičajena državna rješenja.

Ipak, da bi znali da riješimo problem iz biznis ciklusa, potrebno je znati kako je on nastao i koje snage upravljaju (guraju) biznis ciklus.

Hajek je 1974.godine dobio Nobelovu nagradu iz ekonomije za svoj doprinos razvoju teorije biznis ciklusa. Njegovu teoriju biznis ciklusa je dalje razvio Austrijanac Ludvig von Mises. Njihov odgovor je: **biznis cikluse, lomove u biznisu prouzrokuje Centralna banka**. U slučaju SAD to su Federalne rezerve. Zar i danas i Federalne rezerve i ostale centralne banke nisu proglašene zaštitom od krize i kao lijek od biznis ciklusa. FED ima moć da povećava i smanjuje novčanu masu, odnosno količinu novca u opticaju. Količina novca u opticaju određuje nivo kamatne stope. Kamatna stopa je kao i svaka druga cijena zavisna od ponude i od tražnje! Istina, kamatna stopa je cijena specifične robe – novca, ali ponuda novca i tražnja za novcem određuju cijenu novca – kamatnu stopu.

Ako posmatramo ponudu novca i njeno kretanje možemo doći do uzroka koji je u ekonomiji uticao da su **svi biznisi u krizi u istom periodu**.

Ako sektor stanovništva više štedi, onda i banke daju sve više i više kredita, jer kamatna stopa pada (veća štednja=više novca). Ali, ako počne trka u zaduživanju kod banaka – raste tražnja i kamatna stopa automatski raste.

To je ono što se dešava, ako imamo slobodno tržište na kojem ponuda i tražnja određuju cijene. Bez obzira na mnoge teškoće, ovaj proces vodi ka zdravijoj ekonomiji.

Kako radi taj mehanizam slobodnog tržišta koji vodi održivost zdravlja ekonomije u dugom roku?

Ako imamo za početak objašnjenje situacije da stanovništvo štedi više (novac u bankama), što povećava ponudu novca (količinu novca u opticaju), ali istovremeno povećava i količinu novca za pozajmice (kredite). Veća ponuda uvijek smanjuje cijenu – u ovom slučaju smanjuje se kamatna stopa. Šta ovo znači iz perspektive biznisa? Niska kamatna stopa daje mogućnost preduzetniku, odnosno biznisu da razmišlja o ulaganju u dugoročne projekte, koje ne bi mogao da finansira da su visoke kamatne stope.

⁸ Robins, L.(2001): „*History of Economic Thought*“, London

Biznis koristi situaciju niskih kamatnih stopa za povećanje ulaganja njihovih proizvodnih (produktivnih) kapaciteta u budućnosti, bilo njegovo širenje, gradnju novih kapaciteta ili nabavku nove opreme. Na taj način stvara se mogućnost za povećanje proizvodnje u budućnosti ili za povećanje profita.

Šta ova situacija znači sa stanovišta štednje? Štednja je indikator relativno labavije želje da se novac troši za potrošnju dobra u ovom trenutku. Ovo je dodatni motiv za biznis da ulaže u budućnost, u realizaciju projekata koji traže duže vrijeme, ponašajući se tako da se preferira buduća proizvodnja u odnosu na proizvodnju i prodaju danas.

Odnosno, ukoliko stanovništvo ima izraženu želju da **troši danas** onda će **manje štedjeti**, što smanjuje ponudu novca i kamatna stope rastu. Ovo utiče na biznis da uzima manje kredite i po pravilu za proizvode koji su bliži potrošnji u kratkom roku. Dugoročni projekti su dovedeni u pitanje! Veća količina novca, odnosno potrošnih dobara na tržištu znači i povoljno vrijeme za proizvodnju i **prodaju sada**.

Iz ovog objašnjenja se vidi da kamatna stopa **koordinira proizvodnju u vremenu**. Ona osigurava kompatibilan miks tržišnih snaga ako stanovništvo želi da troši sada, biznis odgovara na odgovarajući način; ako stanovništvo želi da troši u budućnosti, biznis alocira resurse da zadovolji težnje u budućnosti. Kompanije ne mogu mnogo ulagati u resurse za razvoj (novi kapaciteti i oprema) kada potrošačka javnost preferira potrošnju dobara baš sada.

3.3 Centralna banka i njena uloga u proizvodnji krize

Šta se dešava kada se u sve ovo uključi Centralna banka, institucija koja ima pravo da štampa novac?

Kada Centralne banka, odnosno FED počne da **manipuliše** sa kamatnim stopama (kretanje kamatnih stopa nezavisno od logike tržišta), onda ne treba biti iznenađen da dolazi do diskoordinacije ekonomskih aktivnosti u velikim razmjerama. Centralne banke imaju više načina kako da manipulišu kamatnom stopom! Šta se dešava ukoliko Centralna banka vodi politiku niskih kamatnih stopa? U režimu slobodnog tržišta niske kamatne stope znače i više štednje kod stanovništva. Ali, ako Centralna banka vještački drži niske kamatne stope, one više nisu refleksija realnog stanja u ekonomiji, odnosno realne portofolne tražnje i štednje. Stanovništvo nije povećalo svoju štednju niti je to indikator manje želje da se danas manje troši. Ovako niska kamatna stopa daje **pogrešan signal investitorima**. Oni ulažu u projekte koji bi u uslovima uvažavanja realnog stanja ekonomije bili neprofitabilni. Ulazi se u iracionalno (neekonomsko) razmišljanje koje počinje da destabilizuje čitavu ekonomiju. Politika niskih kamatnih stopa koju je vodio FED navela investitore da misle da je **upravo danas** vrijeme da se ulaže u **projekte sa dužim rokom**. Ali, nije postojala niti jedna indikacija da će stanovništvo odložiti sadašnju potrošnju (više štedjeti) za buduće vrijeme, što je i osnov filozofije i razmišljanja na kojem počivaju dugoročni investicioni projekti.

Niska kamatne stope, kao rezultat manipulacije Centralne banke, prave zbrku u djelovanju tržišta i tržišnih snaga. Koordinacija proizvodnje u vremenu je prekinuta. Dugoročne investicije mogu donijeti prinos samo u nekom budućem vremenu, a niske kamatne stope one se hrabre u trenutku kada stanovništvo ne žali da održi svoju današnju potrošnju. Uz to, niske kamatne stope stimulišu stanovništvo da danas više troše nego što bi inače to željeli, odnosno niske kamatne stope ih ne stimulišu da više štede. I tu dolazi do tog okidača krize u situaciji kada Centralna banka vodi vještačku politiku niskih kamatnih stopa: **niske kamatne stope stimulišu stanovništvo da manje**

štede a više troše, a investitore da ulažu u dugoročne projekte! Ulaganja u dogoročne projekte koje nije zasnovano na štednji (izvor finansiranja dugoročnih projekata) nužno proizvodi, prije ili kasnije krizu. Mizes je ovu situaciju obrjasnio analogijom shodno kojoj čovjek želi da sagradi veliku kuću sa malim brojem cigala. Kuća je dugoročni projekat, a broj cigli je nivo štednje! Ako je velika kuća početa sa mnogo manjim brojem cigala nego što je potrebno, onda se kroz krizu ona smanjuje na realnu veličinu. Zato kriza i jeste naše svodenje na realnost!

3.3 Da li se nešto može naučiti od Velike ekonomske krize i kriza iz prošlosti?

Velika ekonomska kriza nastala zbog sloma slobodnog tržišta i Nju Dil, kao rješenje ove krize (tzv.državni kapitalizam) su mitovi na kojim danas počiva shvatanje vladajuće ekonomske i političke misli u svijetu vezano za krizu.⁹

Danas postoji obimna literatura koja tu krizu analizira iz današnje distance. Posebno preporučujem knjige Ben Bernarke-a „Essays on the Great Depression“ (2000) i Roberta Higgisa „Depresija, rast i strah“ (prevod, Zagreb, 2007). Ipak, potrebno je koristeći nalaze nekih istraživača ukazati i na postojanje i prirodu ekonomske krize i prirodu osnivanja FED-a (1913.godine).

Još davne 1819.godine došlo je do panike na Američkom tržištu (negdje vrijeme Tokvilovog boravka u SAD). Do panike je došlo zbog toga što su banke odštapale više papirnog novca nego što su imale zlata u sefovima. Pretpostavka je da se papirni novac po određenoj cijeni mogao uvijek zamijeniti za zlato. Zbog toga što su banke odštapale više papirnog novca, njegova vrijednost je počela da pada, što je izazvalo paniku. To je izazvalo paniku u cijeloj ekonomiji.

Slično se dešava i tokom 1830-ih godina, kada dolazi do velike inflacije.¹⁰

Vještački davani krediti (iznad mogućnosti banaka) su doveli do ekonomskih teškoća.

Isto tako, 1857.godine kriza je bila rezultat kreditne ekspanzije.

Ali, tada se problemi rješavaju kroz tržišno prilagođavanje i propast banaka i kompanija.

Istoričari ekonomske politike naglašavaju i krizu iz 1920.godine, nakon Prvog svjetskog rata. To je kriza nastala 7-8 godina nakon uspostavljanja Federalnih rezervi! I tada SAD bira „tržišno prilagođavanje“. Istu krizu Japan je rješavao kroz uvođenje planske ekonomije i rezultat je bio ekonomska katastrofa koja je Japan približila njegovom nacional-socijalizmu uvela ga u Drugi svjetski rat.

Ukazivanje na krize iz 19.vijek a imao je za cilj da ukaže da su njihovi uzroci uvijek bili posljedica narušavanja logike tržišta kroz veće emisije novca i kredita, te da je rješenje upravo tržište, kroz tržišno prilagođavanje.

⁹ Na ovom mitu sam i ja obrazovan. Vjerovao u njega. Prvi ulazak u Vladu (1985.godine) Crne Gore poljuljao mi je tu vjeru i ušao sam u sumnju, koja mi je kroz tranziciju dala potpuno nov pogled na problem krize. Uz to, čitanje nekih vješto sakrivenih knjiga posebno „*The Great Contraction 1929-1933*“, Miliona Friedmana i Ane Swartz, kao i moja bliskost sa Austrijskom ekonomskom školom još od mojih studija, uticale su na moje današnje stavove o današnjoj krizi.

¹⁰ Vrlo su interesantna razmišljanja ekonomista iz tog vremena (William Leggett) što su bile i koje mogu biti posljedice od ove iznenadne inflacije i slabljenja novca. Biznis se stimuliše da radi mnoge pogrešne i ekonomski bolesne aktivnosti, ogromni dio proizvodnje je zasnovan na lukavstvu i smicalicama, ogroman dio špekulativne aktivnosti sa svojinom i na kraju ogromna kriza koja ekonomiju čini nestabilnom!... „Mnogi ljudi su pošli u krevet bogati, a probudili se kao siromasti... Svako od nas mogao je vidjeti da banke čine razna lukavstva da ljudi uzmu njihove papire (novac i hartije od vrijednosti) i poplavili su zemlju sa njihovim papirima.“

Velika ekonomska kriza ima i svoju predistoriju u godinama 1920-29. U tim godinama FED je vodio inflacionu politiku. Proizvodnja u periodu 1922-1927 naglo raste u svim oblastima (automobili 4,2%; nafta 12,6%; industrijska dobra 4%; sirovine 2,5%). Zašto ovakav rast ponude nije doveo do smanjenja cijena? Odnosno, zašto cijene nijesu padale?

Objašnjenje je u ponudi novca. Između 1921. i 1929. godine ponuda novca je porasla za 55%, odnosno prosječno 7,3% godišnje.¹¹ Ali količina novca u opticaju je ostala ista i nije se mijenjala u tom periodu. Ponuda novca je povećana povećanjem ukupnog iznosa kredita u ekonomiji.

Kreditni su podstakli biznis da ulaže u durogočne projekte, odnosno u proizvodnju kapitalnih dobara. Pošto vrijednost firme koja se izražava cijenom akcija na tržištu kapitala zavisi od vrijednosti kapitalnih dobara, došlo je do rasta cijena akcija svih kompanija na tržištu kapitala... Ovo je dalje stimulisalo rast cijena nekretnina... Kako navodi Friedman, ljudi su mislili da su 1920-te godine kraj biznis ciklusa zauvijek, kao što se tvrdilo da je kraj Prvog svjetskog rata bio kraj svih ratova.

Vodeći ekonomista tog vremena i jedan od utemeljivača današnje mainstream ekonomije Irving Fisher je smatrao da su se cijene dugoročno stabilizovale i da ekonomija SAD-a ulazi u rastuću fazu. Samo dva mjeseca prije kraha Wall Streeta, Fisher je pisao da možda može doći do malog pada cijena akcije, ali nikako da će doći do kraha tržišta!

Međutim austrijski ekonomista Ludwig von Mises je tvrdio da će inflatorni bum neminovno imati kraj u krahu tržišta i ekonomije. „Permanentni prosperitet je fantazija mainstream ekonomista. Potpuno je jasno da će kriza morati da nastane prije ili kasnije. Isto tako, jasno je da je kriza uvijek uzrokovana, direktno ili indirektno zbog promjena u upravljanju bankama, odnosno greškama FED-a“.¹²

Kolekcija tih grešaka dovela je do kraha tržišta kapitala u oktobru 1929.godine. Vrhunac krize je bila 1931.godina, koju su mnogi nazvali „tragična godina“. Oštar pad proizvodnje i zaposlenosti je zahvatio čitavu američku ekonomiju, a potom se prenio na svjetsku ekonomiju.

Kakva je bila reakcija na krizu?

Suprotno od onoga što je predlagala Austrijska ekonomska škola. Tadašnji Predsjednik Herbert Hoover, koji se izjašnjavao kao pristalica laissez-faire kapitalizma je pojavom krize rekao da je laissez faire prilaz ekonomiji zapravo umro. Hoover je prvi Predsjednik koji je uveo značajne protekcionističke mjere, kao što je povećanje poreza, pokretanje javnih projekata, otežavanje međunarodne trgovine, pozajmljivanje novca državi za razne programe oporavka. Upravo je Frank Ruzvelt, tokom predsjedničke kampanje kritikovao Hooverovu visoku javnu potrošnju i želju da se sve centralizuje u Vašingtonu. Najveći broj ekonomista je podržavao Huvera i politiku intervencionizma. Ipak, postojala je i kritička misao, zasnovana na učenju Austrijske ekonomske škole. Haberler je Hooverovu politiku nazvao: „javno vraćarenje“, a profesor sa Kolumbije Parker Wiliss „da se na ovaj način samo uvećava pogrešno alociranje resursa u američkoj ekonomiji“.

Ali bez obzira na kritike Hooverove protekcionističke politike, Ruzvelt je uvođenjem Nju Dila nastavio ovu politiku. Hooverov-Ruzveltov program je imao za cilj „da onemogući ekonomskom balonu da izduši“, odnosno da se uđe u zonu deflacije. Njihovi programi su nastojali da se bolestan

¹¹ Podaci su iz: Ben Bernanke „Essays on the Great Depression“ (str.14, 15, 16)

¹² Isto: str.15

biznis održi u životu. Te mjere su privatni kapital i njegovu realnu štednju okretali, ne ka tržištu već ka neekonomskim javnim radovima i projektima koji ništa ne doprinose dugoročnom prilagođavanju ekonomije tržištu. Da li je Nju Dil spasio američku (a i svjetsku ekonomiju), kako kaže zvanična istorija, ili je usporio oporavak američke ekonomije i produžio ga sve do 1948.godine, kako tvrdi sve veći broj današnjih istraživača te krize?

Upravo o tome i govori i istraživanje Roberta Higgsa, objavljeni u knjizi "Depresija, rast i strah"¹³. Higgs tvrdi da je Nju Dil – velikim brojem zakona, regulacijom, porezima stvorio klimu koja je privatne investitore odvlačila od ulaganja, da su ih te mjere obeshrabrivale. To nepovjerenje investitora je „držalo ekonomiju u depresiji punih 15 godina“.

3.4. Da li vraćanje Kejnsa ili Austrijska ekonomska škola?

Popularnost Kejnsovog učenja, koje je 1970-ih sa naftnom krizom bilo napušteno, ponovo se vraća!¹⁴ Da bi se ekonomija održala „u rastu i prosperitetu“ potrebno je da država poveća potrošnju, da se realizuju javni radovi i javni projekti, i da se to finansira budžetskim deficitom. Odnosno, ekonomiji (bankama) treba još novca da bi se ekonomija zadržala izvan recesije odnosno da ne upadne u krizu. To je danas ključna filozofija u svijetu i na njoj počivaju svi paketi pomoći do sada u SAD i Zapadnoj Evropi. Čak i Džozef Štiglic kaže u svom autorskom tekstu u International Herald Tribune-u da „Obama ersatz capitalism“ te da on vodi ne politiku win-win-win, već politiku win-win-lose: dobijaju banke, dobijaju investitori, a gube poreski obveznici!¹⁵ „Mi već patimo od krize povjerenja. Kada visoki troškovi paketa pomoći postanu očigledni građanima nepovjerenje će se produbiti i kriza će se teže rješavati!“

Što Austrijska škola kaže o krizi i njenim uzrocima:

- (a) Kamatne stope mogu padati na dva načina: (1) da se više štedi; (2) da ih Centralna banka svojim mjerama gura na dolje;
- (b) Biznis reaguje na niže kamatne stope pokrećući nove projekte. Niske kamatne stope oživljavaju ulaganje u dugoročne projekte – kapitalna dobra.
- (c) Ako su kamatne stope niže iz prirodnih razloga – povećanja štednje, onda tržište radi bez zastoja
- (d) Ako su kamatne stope niže iz vještačkih razloga – zbog manipulacija Centralne banke, onda se ovi započeti projekti ne mogu završiti
- (e) Mizes upoređuje ovu situaciju sa gradnjom kuće, sa graditeljom koji računa da ima 20% više cigli nego što ih stvarno ima. On će neminovno raditi potpuna drugačiju kuću od one koju bi gradio da ima informaciju o tačnom broju cigli (pretpostavimo da ne može kupiti nedostajuće cigle). Dimenzije kuće, njen stil će biti drugačiji. Što više gradi ne uočavajući grešku, stanje će se sve više pogoršati.
- (f) Ekonomija se ponaša slično graditelju kuće. Vodeći politiku niskih kamatnih stopa, stopa nižih od tržišnih, ekonomski akteri se ponašaju kao da imaju više novca nego što ga stvarno imaju. To ih vodi ulaganju u pogrešne investicije, investicije koje nemaju uporište u potrošnoj štednji.
- (g) Bum sa kućama je klasičan primjer ove dinamičke teorije. Vještački niske kamatne stope su pogrešno usmjerile ogromne resurse u gradnju kuća. Sada se zna da je to bilo neodrživo!

¹³ Higgs, Robert (2008) „Depresija, rast i strah“, Politička kultura, Zagreb (prevod)

¹⁴ Preporučujem knjigu „Keynes For the Twenty-First Century“, edited by Mathew Forstater and Randal Wray, Palgrave Macmillan, 2008.. Isto tako serija tekstova u International Herald Tribune, New York Times, Financial Times and The Economist!

¹⁵ Vidjeti seriju tekstova u International Herald Tribune, New York Times, Financial Times and The Economist!

- (h) Što skorije moćtarne manipulaciju budu zaustavljene to će se skorije i izbjeći investiranje u pogrešne projekte, a time i vršenje pogrešne alokacije resursa. Graditelju kuće je bolje da prestane da gradi kuću, ako nema dovoljno cigli, nego da ga bilo ko i dalje drži u iluziji. Isto je sa ekonomijom u cjelini.

Riječju, što država preko Centralne banke bude „pumpala“ ekonomiju novim novcem i niskom kamatom, kriza će duže trajati i bivati sve bolnija.

3.5. Odakle novac?

„Država treba da napravi novac i da ga bankama kako bi se ekonomija vratila u normalno stanje!“ Zar to nije preovlađujuća izjava i u svijetu i kod nas? Zar to nije bazična ideja mjera koje namjerava da preuzme G-20? Da li se neko pita odakle dolazi taj novac?

Prije toga, šta je novac? Običan papir kojeg možemo štampati koliko i kad god hoćemo? Zar nas iskustvo ne uči posljedicama takvog pristupa ekonomiji?

Novac je reprezent robe. Ne ulazeći u striktno modelske dokaze, možemo reći da količina novca treba da bude jednaka vrijednosti robe i usluga $R=N$! Koliko nam treba novca ako nemamo roba i usluga ($R=0$)? Suma novca je takođe jednaka 0 ($N=0$)! Ako je vrijednost robe 100, onda je i količina novca 100! Ovo sam pojednostavio samo iz razloga da se novac ne posmatra odvojeno, izolovano od robe i usluga (proizvodnje)!

Da li će upumpavanje svježeg novca riješiti krizu? Teško, jer upravo moja kratka analita pokazuje da je kriza i nastala kao rezultat viška novca i niskih kamatnih stopa. Upumpavanje novca će samo dovesti do odlaganja rješenja za neko drugo vrijeme. Po nekim procjenama količina novca u opticaju u svjetskim razmjerama je 3-4 puta veća od svjetskog bruto proizvoda. Balon je, prije ili kasnije, morao puknuti.

Čak i Džordž Štiglic, koji u određenoj mjeri podržava Kejnsovu logiku u intervjuu „Špiglu“ (aprila 2009.godine) kaže: „Država daje novac bankama da bi se spasle, a one troše milijarde dolara na bonuse i dividende. Pljačkaju poreske obveznike i to mora biti promijenjeno!“

4. Umjesto zaključka

Nesporno je da je današnja kriza uticala na promjenu ponašanja kao i na shvatanje ekonomije. Ona je podstakla i katastrofične scenarije propasti kapitalizma i nestanka ideologije slobodnog tržišta. Rješenja se vide u sve većoj regulaciji bankarskog sektora i finansijskog tržišta, odnosno kroz pakete pomoći i nacionalizaciju banaka.

Da li je rješenje zaista u pretvaranju banaka u tzv. javni servis, što oštro kritikuje Vaclav Klaus, Predsjednik Češke? Da li zaista bankae mogu biti javni servis, čiji suvlasnik je država koja taj servis garantuje i centralno reguliše? Zamislimo da banka bude javni servis kao državna TV! U radu sam pokušao da ukažem na iskustvo da ako se ugrozi logika tržišta u finansijskom sektoru, da to neminovno vodi distorziji ostalih tržišta!

Moje sadašnje shvatanje problema me i praktično i intuitivno približava potrebi poštovanja vizije razvoja slobodnog tržišta i institucija koje podržavaju funkcionisanje tog tržišta. U osnovi današnje civilizacije, čiji je fundament između ostalog i digitalna tehnologija, je ideja globalnog – ideja globalnog tržišta! Svijet je globalna pozornica, kako ističe Japanski ekspert Kenichi Ohmae. Pitanje

koje naša civilizacija rješava danas nije kako se zatvoriti, kako nacionalnoj državi dati što veću moć, što proizilazi iz Kejnsovog učenja. Logika „Kejnzove kade“ je u svijetu „logike okeana“ anahrona i njeno slijeđenje je „oranje mora“! Razumije se, lakše je kontrolisati vodostaj i temperaturu vode u kadi! U okeanu, to nije moguće! Upravo neshvatanje i nespремnost da se prihvati nužnost „logike okeana“ je ključni filozofski i praktični problem!

U sudaru „logike kade“ (zatvoren sistem sa jakom ulogom države) i „logike okeana“ (otvoren sistem i tržište) vidim te dublje uzroke današnje krize! Kriza je ukazala na **sudar nacionalnog i globalnog**; na potrebu shvatanja da nacionalno poprima neke nove karakteristike i da je sve dalje od ekonomije, a sve bliže nacionalnoj kulturi, umjetnosti i obrazovanju! Upravo kriza je pokazala da je svijet ekonomski međuzavisan i da će se ta međuzavisnost samo povećavati. To povećanje međuzavisnosti je, između ostalog, uslovljeno **ekonomskim interesima**, ali i nivoom i karakteristikama **tehnologije**.

Iskoristio bih jednu Štiglicovu asocijaciju, sa kojom se samo dijelom slažem. Štiglic je kazao da je „pad Berlinskog zida pokazao da komunistička ekonomija ne može funkcionisati, a pad „Leman brothers“ da isto tako ne može da funkcioniše neobuzdani kapitalizam“. Moje mišljenje je da je pad „Leman brothers“ pokazao da je globalizacijom došao kraj moći nacionalnim birokratijama. Otvaranje procesa rušenja logike moći države blagostanja, a nastanak npr. **logike zajednice solidarnosti i filantropije**! Da li ova kriza otvara istoriju budućnosti u kojoj će nacionalne države (birokratije) nestajati, a svijet postati zajednica stotina i stotina manjih zajednica organizovanih na način drugačiji od organizacije današnje birokratije? Zar ovoliko štampanje novca i insistiranje na rješavanju krize upumpavanjem novog novca nije način da državna birokratija sačuva sebe i svoju moć u svjetskim razmjerama? Ako bi se ova civilizacija ponašala po ekonomskom principu da je suma vrijednosti robe i usluga na svjetskom nivou jednaka količini novca u svjetskim razmjerama, šta bi se dogodilo sa svim tim „neproduktivnim izraslinama na tijelu ljudske zajednice?... Ali, kao što tržište (kapitalizam) neće nestati odlukama u parlamentima, niti apelima NGO, tako to neće ni svjetska ni nacionalna birokratija. To je globalni sukob interesa.

Zaista, da li je Samuel Huntington čitao Maltusa (koji kaže da „stanovništvo raste po geometrijskoj progresiji, a sredstva za život (hrana) napreduju po aritmetičkoj progresiji“) kada je pisao knjigu „Sudar civilizacija“?

Samo tolerantnost i demokratskost tržišta može miroljubivo riješiti ovaj sve vidljiviji civilizacijski konflikt. Edgar Moren kaže da ova kriza nosi mnogo opasnosti i potvrđuje da svijet klizi ka katastrofi: „Ali, kriza iako nosi opasnosti nosi i mogućnosti! Kriza povećava neizvjesnost i rigidnost institucija, ali se javlja i talas novih snaga; bilo da su stvaralačke ili rušilačke.“¹⁶

Pitanje koje mi se postavlja jeste: Da li se ponavlja vrijeme iz 15.vijeku kada je Nikolo Makijaveli svojim učenjem „razbio“ ulogu crkve i stvorio uslove za nastanak nacionalne države. Da li je npr. Bil Gejts taj novi Makijaveli, koji „razbija“ ulogu države i stvara uslove za globalnu zajednicu naroda svijeta?

Da li se tadašnji humanizam i renesansa danas zovu globalizam i lokalizam?

Izgleda suviše filozofski! Ipak, Ajnštajn kaže: „Imaginacija je važnija od znanja“.

Današnja kriza otkriva veliki nedostatak znanja, ali još i više nedostatak imaginacije i vizije!

¹⁶ NIN, 07.aprila 2009.godine

5. Literatura:

1. Akerlof, George (2008): „*Animal Spirits*“, Princeton University Press
2. Čomski, Noam (2009): „*Kapitalizam postoji samo u trećem svijetu*“, intervju, nedjeljnik NIN, Beograd, 26.03.2009.
3. De Soto, Jesus Huerta (2008): „*The Austrian School*“, Edward Elgar
4. Forstater, Mathew ed. (2008): „*Keynes for the Twenty-First Centuries*“, Palgrave, Macmilan
5. Friedman, Milton; Swartz, Jakobson, Anna (2008): „*The Great Contraction 1929-1933*“, Princeton University Press
6. Fukuyama, Frensis (2009): „*Rasipnici nacionalne štednje*“, nedjeljnik NIN, Beograd, 16.04.2009.
7. Gligorov, Vladimir, redaktor (1988): „*Kritika kolektivizma – liberalna misao o socijalizmu*“, izdavačka kuća „Filip Višnjić“, Boegrad
8. Gluščević Boško: *predavanja 1971/72*, Ekonomski fakultet, Podgorica
9. Golubović, Zagorka (1988): „*Kriza identiteta savremenog jugoslovenskog društva*“, izdavačka kuća „Filip Višnjić“, Beograd
10. Hayek, Friedrich (2003): „*Kobna ideja*“, CID, Podgorica
11. Higgs, Robert (2008): „*Depresija, rat i strah*“, Politička kultura, Zagreb, prevod
12. Horvat, Branko (1984): „*Politička ekonomija socijalizma*“, Narodna knjiga, Zagreb
13. Kenedy, Paul (2009): „*Karl Marx and the G-20*“, International Herald Tribune, April 02nd
14. Klaus, Vaclav (2008): „*Sarkozi uništava kapitalizam*“, nedjeljnik NIN, Beograd, 30.10.2008.
15. Krugman, Paul (2008): „*The Return of Depression Economics and the Crisis of 2008*“, W.W.Horton & Company, New York
16. Lanz, Toblaz ed. (2008): „*Beyond Capitalism & Socialism: Light in the Darkness*“, Norfolk, Virginia
17. Levin, Mark (2008): „*Liberty and Tyranny*“, Threshold Editions, New York
18. Madžar, Ljubomir (2000): „*Politički uzroci sitomaštva*“, izdavač „Zoran Stojanović“, Sremski Karlovci
19. Pejovich, Steve (2009): „*From Socialism To Socialism: A Property Rights Analysis Of The Transition In Europe*“, Prague
20. Perović, Latinka (2008): „*Snaga lične odgovornosti*“, Helsinški odbor za ljudska prava, Beograd
21. Rand, Ayn (1994): „*Kapitalizam nepoznati ideal*“, Global book, Novi Sad
22. Reljić, Slobodan (2009): „*Kejnzijanizam u Srbiji*“, nedjeljnik NIN, Beograd 23.04.2009.
23. Robins, Layonel (2001): „*History of Economic Thought*“, London
24. Sen, Amarthia (2009): „*Capitalism Beyond the Crisis*“, The New York Review, New York, March 26th 2009
25. Stiglitz, Joseph (2009): „*Obama's Ersatz Capitalism*“, International Herald Tribune
26. Stiglitz, Joseph (2009): *više intervjuja* (The Economist, Politika,...)
27. Valerstajn, Imanuel (2005): „*Posle liberalizma*“, Službeni glasnik, Beograd
28. Vukotic, Veselin (2009): „*Transition of the Transition*“, rad u proceduri objavljivanja u stručnom časopisu „*Post-Communist Economies*“, Center for Research into Post-Communist Economies, London
29. Vukotić, Veselin (2005): „*Koncepcijske osnove novog ekonomskog sistema u Crnoj Gori*“, Institut za strateške studije i projekcije, Podgorica
30. Wood, Thomas (2009): „*Meltdown*“, Regnery Publishing

31. „*Propast kapitalizma*“, Intervju prof. Dže-Džung Suha sa Imanuelom Volerstinom, nedjeljnik NIN, Beograd, 29.01.2009.